

Virgil CIOCÎLTAN

ARABII ȘI ISLAMUL PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XIII-LEA

II. Expansiunea islamică

The Arabs and the Islam until the 13th century

II. The Islamic Expansion

Soon after the death of Prophet Muhammad, the Muslim State witnessed profound transformations both at the level of the internal structure and in its external status. This evolution can be subdivided into three stages. The first phase, during the reigns of the first four caliphs (632 – 661), was dedicated to the consolidation of the internal basis of the state and to expansion outside the Arabian Peninsula. In a rapid succession, Mesopotamia, Central and Western Iran, Syria and Egypt were conquered. In the second phase of the caliphate's history (661 – 750), the state was ruled by the Umayyad dynasty, whose power resulted from an efficient master-client system, primarily based on the weave of gentile relations found in the Arabic tribes and clans, although the administration was dominated by Byzantine and Persian functionaries. The expansion continued towards three main directions – Asia Minor and Constantinople, Northern Africa and the Iberian Peninsula – large parts of these territories being incorporated into the caliphate. In the next chronological subdivision, in which the Abbasids governed (750 – 1250), another profound change took place: the almost completely Arabic empire from the Umayyad period lost its national unity, its political agents being mostly Muslims of diverse ethnic origins. The fall of the caliphate was consecrated after the conquer of Baghdad by the Mongol troops in 1258.

La moartea lui Muhammad, diversele grupuri au încercat să-și redobândească autonomia. Desemnarea lui Abu Bakr, socrul Profetului, ca succesori, (khalifa 'calif') a fost inspirată, el reușind să redreseze situația. Alegerea s-a făcut însă în detrimentul familiei lui Muhammad, care, frustrată, a coalizat nemulțumirile - germenii sciziunilor care vor sfâșia mereu istoria islamului.

1. Expansiunea sub primii patru "califi drepti" și organizarea statului

Triburile așezate excentric față de Mecca și Medina s-au considerat eliberate prin moartea lui Muhammad de legătura politică și religioasă care îi ținuse în dependență față de Profet, mai ales că reprezentanții lor nu au fost invitați să participe la alegerea lui Abu Bakr. Califul a încredințat sarcina reprimării tendințelor secesioniste lui Khalid ibn al-Walid, cel mai strălucit comandant de oști al începutului de eră islamică. În mai puțin de un an, Abu Bakr a reușit să anuleze rezistențele locale și să desăvârșească unitatea peninsulei sub egidă islamică. Pentru a marca continuitatea politicii inițiate de Profet, califul a ordonat o expediție spre hotarele Siriei, care însă nu făcuse decât să anunțe populațiilor din nord existența unei armate musulmane.

Expansiunea în afara Peninsulei Arabe prin campaniile din timpul califilor Abu Bakr (632-634) și 'Umar (634-644) a uimit prin rapiditate și amploare. În literatura de specialitate au fost avansate nenumărate explicații și ipoteze pentru a lămurii cum aceste trupe de beduini, în număr redus, prost echipate, fără tradiții militare comparabile cu ale bizantinilor sau ale sasanizilor, au reușit să înfrângă armate vestite, să cucerească orașe puternic fortificate, să creeze un imperiu și să răspândească religia propovăduită de Muhammad. Mai multă aderență are astăzi teza materialistă care explică economic expansiunea arabilor: uniți ocazional și superficial prin islam, ei s-au lansat în cuceriri pentru a-și asigura subzistența pe care pământul Arabiei o garanta în această vreme tot mai precară. Se adaugă, desigur, un complex de factori care au favorizat succesul musulmanilor. Imperiile bizantin și sasanid, aflate în permanentă confruntare, își secătuiseră reciproc forțele. Nici la Constantinopol, nici la Ctesifon nu s-a acordat importanța cuvenită modificărilor survenite în peninsulă. După o serie de înfrângeri a fost sesizată gravitatea amenințării: era însă prea târziu.

Persia sasanidă se afla în momentul atacului arab într-o situație critică: victoriile bizantine o slăbiseră, în interior domnea o pronunțată anarhie nobiliară pe care șahul Yazdegird III nu o domina. Halid ibn al-Walid a cucerit fără dificultate Hira (633), care deschidea calea spre Mesopotamia. Arabii au ajuns la Eufrat în 634, pe care l-au traversat spre sfârșitul aceluiași an. Perșii s-au opus viguros avansului arab, dar marea bătălie de la Qadisya (637) le-a fost fatală. Musulmanii au fondat două capete de pod fortificate, Basra și Kufa, apoi au cucerit capitala persană Ctesifon (în arabă Mada'in). Oștile persane au fost din nou înfrânte la Djalula, iar în 642 la Nehavend. Arabii s-au înstăpînit asupra întregii

Mesopotamii, numită de acum înainte Irak, și asupra Iranul occidental și central. Yazdegird, refugiat în Khorasan, și-a aflat moartea în 651.

Același teren favorabil cuceririi au întâlnit arabii musulmani în Palestina și Siria: persecuțiile la care fusese supusă populația acestor țări, în majoritate monofizită și iacobită, de către grecii ortodocși, au desolidarizat-o de autoritatea bizantină. După ciocniri de mai mică importanță, în 634 a avut loc confruntarea decisivă între o puternică armată bizantină și oastea arabă comandată de Khalid la Adjnadayn: bizantinii au fost complet zdrobiți, iar Palestina, cu excepția Ierusalimului și a Cezareei, a fost ocupată. Damascul și Homsul (Edesa) au capitulat în 635. Contraofensiva împăratului Heraklios din anul următor a recucerit vremelnic teritoriul și cetăți pierdute, care, în anii următori, au trecut definitiv în stăpânire arabă: Damascul (636), Ierusalimul (638), Edesa (639), Cezareea (640). Mesopotamia superioară, punte între Mesopotamia inferioară și Siria, a fost anexată fără ostilități. Musulmanii au pătruns și în Armenia, a cărei capitală, Dvin, a căzut în 642, dar n-au reușit să treacă Munții Taurus.

Egiptul, redevenit provincie bizantină în anul 628, suporta greu exploatarea economică în calitate de grânar al metropolei și opresiunea religioasă exercitată de greci asupra coptilor. În 639, generalul arab ‘Amr ibn al-‘As i-a înfrânt pe bizantini la Heliopolis. Patriarhul Cirus a obținut de la ‘Amr libertatea practicării religiei creștine, i-a cedat însă Alexandria și i-a plătit tribut. Arabii au cucerit Egiptul de Sus și au pătruns în Cirenaica. ‘Amr a fondat citadela Fostat (vechiul Cairo de astăzi).

Cucerirea Egiptului a încheiat prima fază a expansiunii musulmane. Anii următori au fost consacrați organizării administrative a țărilor cucerite.

Coranul nu cuprinde nici o stipulație privitoare la soarta învingșilor. Prin analogie cu fapte ale Profetului, a fost elaborată legislația musulmană aplicată supușilor. Două categorii au fost net distinse: păgânii, care trebuiau convertiți, fără ca prin aceasta să devină musulmani cu drepturi depline și ‘oamenii scripturii’ (ahl al-kitab), evreii și creștinii, cărora le-au fost asimilați sabeenii și zoroastrienii. Această a doua categorie a constituit grupul ‘protejaților’ (zimmi). Ei puteau să își practice în continuare religia, dar erau obligați să verse o taxă de protecție (djizya). Regimul teritoriilor cucerite era variabil, în funcție de modul în care pământurile au intrat în stăpânirea musulmanilor: prin capitulare (condiționată sau nu) ori prin victorie armată. În Siria și în Egipt, unde capitularea a fost condiționată, stăpânii feudali și-au păstrat domeniile, dar au fost obligați să achite un impozit funciar (kharadj) care inițial se confunda cu ‘capitația’ (djizya). Domeniul care aparținuse basileului a fost confiscat ca pradă de război (fay). Statul musulman și-a asumat sarcina administrării lui. O cincime din

bunurile mobiliare dobândite au revenit califului, restul a fost distribuit combatanților.

Amploarea operațiilor militare a făcut resimțită nevoia unei administrări financiare a veniturilor rezultate din prada de război, dar și din sumele percepute de la zimmi și de la musulmani (zakat) și din impozitul funciar. Organizarea primitivă a finanțelor a avut loc în timpul califului ‘Usman (644-656). La origine, diwan-ul a fost instituția însărcinată cu centralizarea veniturile în tezaurul public (bayt al-mal). O parte din încasări era redistribuită ca solde sau pensii militarilor și funcționarilor aflați în slujba statului.

Califul numea în fruntea fiecărei provincii un guvernator (wali) cu atribuții militare și politice, secundat de un ‘amil, șef al administrației financiare. La început au fost păstrați funcționarii vechii administrații bizantine, respectiv sasanide.

Pentru a putea stăpâni durabil imensele teritorii cucerite, califii au recurs la două mijloace: implantarea de orașe noi, populate de arabi, care au devenit centrele politico-militare ale provinciilor (Basra și Kufa în Irak, Fustat în Egipt, Qayrawan în Tunisia) și înzestrarea musulmanilor cu pământuri în afara Peninsulei Arabe. Califul ‘Uthman a creat o clasă de proprietari funciari musulmani, cu atât mai devotați cu cât majoritatea lor făcea parte din propria familie, cea a Umayyazilor. Distribuirea acestor domenii din proprietatea statului, realizată sub formă de arendă (qati‘a) sau prin scutire de impozit funciar, a fost completată prin altă manevră care a pregătit destinul politic al Umayyazilor: cei mai mulți guvernatori de provincie au fost recrutați din aceeași familie. Această politică partizană a coalizat pe nemulțumiți în jurul lui ‘Ali, concurentul lui ‘Uthman la funcția de calif.

Armata, alcătuită exclusiv din arabi, plasată sub comanda guvernatorilor de provincie, a fost repartizată în unități corespunzătoare organizării genuine a beduinilor: clanuri, triburi, familii conduse de șefii lor naturali.

Comunitatea musulmană privilegiată, compusă inițial numai din arabi, s-a văzut confruntată cu o situație nouă: integrarea socială a nearabilor convertiți la islam. Conform doctrinei islamice, noii musulmani ar fi trebuit să se bucure de aceleași drepturi ca și cei "de origine", dar identitatea musulman-arab era încă atât de puternic înrădăcinată în mentalitatea cuceritorilor, încât recent convertiții erau considerați doar ‘clienți’ (mawla, pl. mawali) ai cutărui sau cutărui trib arab. Au fost necesare două generații pentru a șterge aceste diferențieri.

Ansamblul supușilor nemusulmani îl formează ra‘aya (raiaua). Ei plăteau kharadj și djizya, se bucurau însă de autonomie. În țările creștine,

șefii religioși erau și capii administrației civile a comunității, în Iran, dihqanii, primari ai satelor, au fost investiți cu responsabilități analoge.

Principiile organizării comunității musulmane edictate de Muhammad, sprijinite pe instituțiile locale, stau la temelia primei inchegări a statului islamic.

La moartea lui ‘Umar (664) a fost ales ‘Uthman ibn ‘Affan în detrimentul lui ‘Ali, ceea ce a însemnat victoria Umayyazilor, familie quraysită marcantă în aristocrația meccană, convertită însă, cu excepția califului, relativ târziu. Nepotismul său conservant a pregătit viitorul primei dinastii musulmane, dar a sădit și germenii discordiei în interiorul comunității. Reacția de opoziție nu întârziat să se manifeste: frustrați se socotesc musulmanii de mai veche dată, cei din Medina față de cei din Mecca, provincialii exploatați și nomazii care șomau în lipsa campaniilor. Valul de nemulțumiți a găsit în ‘Ali persoana trebuitoare pentru asamblarea lor într-o forță organizată.

Cu toate că expansiunea terestră a stagnat după 651, în schimb acum au început expedițiile maritime conduse de Mu‘awiya, guvernatorul Siriei, și ‘Abdallah ibn Sarh: în 649 a fost invadat și cucerit Ciprul; la scurtă vreme, incursiunile musulmanilor au atins coastele Siciliei; în sfârșit, în 655, escadrele arabe au învins flota bizantină în apropierea țărmurilor Lyciei. Uimitoare au fost aceste succese mai ales pentru că beduinii erau complet novici în arta navigației. Probabil însă că tehnicienii acestor întreprinderi au fost sirienii care, scăpați de apăsătoarea tutelă bizantină, au fost promotorii și primii beneficiari ai expansiunii maritime musulmane. Unitatea antică a lumii mediteraneene a fost spartă, hegemonia bizantină în această mare fiind înlăturată: o nouă putere va transforma fundamental viața economică a țărilor riverane.

Aceste succese înregistrate pe vremea lui ‘Uthman nu au calmat disensiunile tot mai fățișe din sânul califatului. Trupele egiptene, aflate în stare de insurgență, s-au îndreptat spre Medina. Un incident minor a declanșat reacția soldaților, care l-au asasinat pe ‘Uthman, un precedent greu de consecințe în istoria ulterioară a califatului.

În ziua morții lui ‘Uthman a fost proclamat calif ‘Ali ibn Abi Talib. Frontul care îl adusese pe ‘Ali la putere s-a dislocat însă foarte curând. Talha și Zubayr, foști tovarăși ai Profetului, s-au detașat și i-au acordat sprijin văduvei lui Muhammad, ‘Ayșă. Clanul Umayyazilor, condus de Mu‘awiya, a cerut pedepsirea asasinilor lui ‘Uthman, satisfacție pe care ‘Ali nu le-a acordat-o. O parte dintre musulmanii pioși au luat poziție împotriva noului calif, considerând moartea lui ‘Uthman un sacrilegiu. ‘Ali putea conta pe fideliu familiei Profetului și pe cele trei așezări fortificate: Basra, Kufa, Fostat. Prima confruntare, de fapt primul război civil între musulmani,

a avut loc în octombrie 656. ‘Ali i-a înfrânt în Irak pe Zubayr și pe Talha, iar pe ‘Ayșă a luat-o prizonieră. Doar Irakul s-a declarat categoric de partea învingătorului. Arabia și Egiptul au rămas neutre, în timp ce Mu‘awiya rezista în Siria. ‘Ali a pornit împotriva sirienilor: armatele s-au întâlnit pe cele două maluri ale Eufratului, la Siffin, în 657. La o bătălie decisivă nu s-a ajuns însă. Musulmanii ‘alizi l-au convins pe calif să accepte un armistițiu și să se supună unui arbitraj. ‘Ali a acceptat arbitrajul, ceea ce a antrenat implicit abandonarea prerogativelor sale de calif. Considerând că un arbitraj poate emana doar de la Allah, o parte dintre susținători săi s-au revoltat împotriva califului: aceștia au fost kharidjii (‘cei care au ieșit’). Ei s-au aflat la originea primei schisme în islam și vor juca, în repetate rânduri, un rol politic important. Luptele între ‘Ali și Mu‘awiya au continuat, desfășurându-se în favoarea celui din urmă, proclamat în 660, la Ierusalim, calif. ‘Ali a fost asasinat în 661 la Kufa.

Califatul lui ‘Ali a constituit un eșec total. Fidelii săi au alcătuit însă un ‘partid’ (și ‘a) în a cărui ideologie s-au amestecat credința mistică în Profet și într-un ‘Ali divinizat pe fundalul unui spirit de luptă împotriva uzurpatorilor umayyazi și apoi ‘abbasizi. ‘Ali se află, deci, la originea celor două principale sciziuni ale islamului timpuriu, care au născut kharidjismul și ši‘ismul.

2. Imperiul arab al Umayyazilor (661-750)

În clipa venirii la putere a fondatorului dinastiei umayyade, Mu‘awiya (661-680), dificultăți extreme se cereau urgent depășite: în primul rând, restabilirea autorității califului, pe care războaiele civile, mișcările secesioniste și descentralizarea administrației o subminaseră considerabil.

În conflictul dintre ‘Ali și Mu‘awiya s-a recurs la principiul arbitrajului înfăptuit de notabili musulmani. Beneficiarul arbitrajului a constatat însă curând după biruință că sprijinul conjunctural de care se bucurase consacra un precedent extrem de periculos: injoncțiunea aristocrației în deciziile politice cele mai importante, inclusiv alegerea califului. Competiția între puterea califului și cea a aristocrației trebuia tranșată categoric, șocurile însă evitate. Mu‘awiya, om hotărât și politician subtil, a inițiat un șir de reforme menite să asigure unitatea de comandă a imperiului prin persoana califului. Eforturile sale au tins spre centralizarea guvernării: totul depindea de calif. În posturile cheie au fost instalați aliați sau devotați ai Umayyazilor, dacă nu chiar membri ai familiei. Experiența sa de guvernator al Siriei îl făcuse să aprecieze calitatea administrației bizantine. Vechile cadre au fost păstrate, deoarece, pe lângă competență profesională, mai aveau o însușire utilă califului: aflați în afara

păienjenişului de relații gentilice și ca atare în afara jocului facțiunilor politice, ei depindeau în mod absolut de calif.

Mu'awiya a transferat capitala la Damasc, în mijlocul sirienilor, a căror colaborare se dovedise fermă în împrejurări dramatice. Pentru a câștiga sprijinul beduinilor, califul a acceptat un consiliu, alcătuit din căpeteniile triburilor și din personalități de vază pe care le-a cointerestat în conducerea treburilor imperiului. Organismul era preponderent consultativ și vag executiv. Fiecare guvernator de provincie dispunea, după modelul superior din Damasc, de un organ similar. Conlucrarea, cu aparențe democratice, reînvia un mod de gestiune a puterii propriu stadiului de dezvoltare gentilică a societății arabe preislamice. Această manevră politică a slăbit caracterul teocratic al statului, dar i-a consolidat osatura arabă, care a format coloana de rezistență a statului în vreme primilor califi umayyazi. Sistemul ar fi putut avea consecințe paralizante pentru Mu'awiya, dar însușirile sale excepționale de om politic i-au permis să controleze nu forma, ci realitatea puterii. El a reușit chiar să impună principiul succesiunii ereditare, sancționate de consiliul nobiliar.

Califul a pacificat cu remarcabilă abilitate provinciile imperiului, în primul rând Irakul, în care turbulența 'alizilor era tenace și l-a convins pe Hasan, fiul lui 'Ali și al Fatimei, fiica Profetului, să renunțe la califat, pentru ca apoi să-l otrăvească. Delicatul echilibru asigurat cu atâta ingeniozitate de primul calif umayyad nu a înlăturat focarele de tensiune și nu a rezolvat problemele de fond ale lumii musulmane: mișcările și revoltele și 'ite și kharigite care au urmat după moartea sa (680) au fost însemnul fragilității în timp a totuși grandioasei sale opere politice.

Al doilea fiu al lui 'Ali, Husayn, a contestat în 680 calitatea de calif a lui Yazid, fiul lui Mu'awiya. Husayn, chemat de și 'iți la Kufa, unde fusese proclamat calif, a fost prins și ucis la Kerbela în ziua de 10 octombrie (10 muharram 61) – zi de doliu a comunității și 'ite. Cinci ani a durat agitația și 'ită în nordul Siriei și în Irak.

Sub conducerea unui anume Muhtar au fost coagulate la Kufa disidențe de diverse orientări, unite prin ostilitatea comună față de autoritatea centrală. Mai gravă a fost revolta locuitorilor din Hedjaz, nutrită de rivalitățile triburilor arabe din nordul și din sudul peninsulei. Moartea lui Yazid (683) a adus anarhia: războaie civile confuze, mai mulți califi simultan au marcat perioada până în 692 când umayyadul 'Abd al-Malik (687-705), unul dintre cei mai mari califi, a reușit să se impună, restabilind pacea în imperiu. Nici el nu a putut eradica kharigismul, care s-a scindat în mai multe grupuri, dispersate în diverse părți ale califatului. Când o regiune, când alta au fost în stare de insurgență, ceea ce a contribuit în mare măsură

la declinul și, în final, la prăbușirea dinastiei. Califi capabili și colaboratori străluciți i-au amânat doar sfârșitul.

Pare ciudat că a doua expansiune musulmană, care a împins hotarele imperiului de la Atlantic la Indus și în Asia centrală, a avut loc în epoca atât de frământată intern a umayyazilor. Ea a avut loc însă în perioada de relativă stabilitate, în vremea califilor Mu'awiya, 'Abd al-Malik și Walid (705-715).

Expedițiile musulmane s-au desfășurat în trei direcții: Asia Mică și Constantinopol, Africa de Nord și Peninsula Iberică, Asia Centrală. Califii umayyazi, ades acuzați de musulmani de derogări de la legea islamică, au insistat asupra caracterului religios-misionar al războaielor cu scopul de a se înfățișa campioni ai islamului.

Prin ocuparea Siriei, arabii se învecinaseră cu bizantinii. Munții Taurus au constituit un obstacol considerabil, care a împiedicat timp de secole instalarea permanentă în platoul anatolian. Nenumărate raiduri au pustiit ținuturile bizantine, dar nu s-a ajuns la o cucerire definitivă. În schimb, Cilicia, aflată în sudul lanțului muntos a constituit terenul confruntărilor neîntrerupte. Atracția mare a constituit-o însă Constantinopolul. Un prim asediu al capitalei bizantine în 668/669 a fost consemnat de un izvor arab; cronicarul grec Teofan a pomenit și el expediția, care însă n-ar fi ajuns sub zidurile cetății. Certe sunt tentativele arabilor între 674-680: în fiecare primăvară, flota musulmană înconjura capitala de pe Bosfor. Mai norocoase au fost raidurile în Marea Egee și în Mediterană, unde câteva insule au fost prădate (Creta, Sicilia) sau chiar cucerite temporar (Rhodos, 673-718). Al treilea și ultimul asediu al metropolei bizantine a avut loc în 716/717 când, în luptele pentru tron, Leon Isaurianul a apelat la sprijin arab. Devenit basileu, el i-a alungat pe foștii aliați.

Khorasanul, de timpuriu islamizat, a constituit în nord-estul Iranului baza de lansare a expedițiilor musulmane spre Transoxiana. Afganistanul a fost ocupat în 669/700, Tabaristanul în 705, Sogdiana cu Buhara în 706-709, Samarkandul și Khorezmul în 710-712, Fergana în 713-714, Belucistanul în 710 și Sindul până la Indus în 711-712.

Îndată după cucerirea Egiptului, arabii au continuat ofensiva în Cirenaica, ajungând în 642 la Tripoli, fără consecințe durabile însă. O a doua campanie, desfășurată în 670 sub comanda lui 'Uqba ibn Nafi avea să fie hotărâtoare pentru cucerirea ulterioară a Africii de Nord, prin fondarea bazei militare de la Qayrawan. Începând din anul 681, 'Uqba a purtat lupte grele cu berberii, care l-au înfrânt în 683, ceea ce a antrenat un reflux al arabilor în Africa de Nord. Recuperarea terenului pierdut nu a izbutit până în 698, când Cartagina a căzut definitiv în mâna invadatorilor musulmani, iar rezistența berberă a fost zdrobită. Noul guvernator al provinciei Ifriqiya

(Tunisia), Musa ibn Nusayr a atins în 708 Atlanticul. În 710 a avut loc un insignifiant raid în Peninsula Iberică. În anul următor însă, Tariq ibn Ziyad, un libert berber ajuns guvernator al Tangerului, a început cucerirea sistematică. Surprinzător de ușor au fost ocupate Cordoba și Toledo (711). Slăbiciunea monarhiei vizigote a făcut ca în următorii cinci ani aproape toată peninsula să intre în stăpânire musulmană. Incursiunile s-au prelungit pe teritoriul Galiei, atingând în 732 la Poitiers punctul lor extrem.

La începutul secolului al VIII-lea imperiul era divizat în nouă provincii regrupate apoi în cinci mari guvernatorate: Irak-Iran-Arabia orientală (cu centrul la Kufa); Hedjaz-Armenia-Asia Mică orientală (Mosul); Egipt (Fostat); Africa-Spania (Qayrawan). Siria și Palestina erau administrate direct de guvernul din Damasc. Guvernatorii erau reprezentanți personali ai califului, de care depindeau întru totul. Ei aveau atribuții militare și administrative, între altele strângerea impozitelor, care asigurau existența funcționarilor și a ostașilor din contingentele locale, surplusul fiind vărsat vistieriei centrale. Pentru a evita abuzurile în acest domeniu, califul numea un perceptor al impozitelor ('amil sau sahib al-kharadj), care răspunde numai în fața sa. O creație a umayyazilor a constituit-o corpul judecătorilor (qadi), din care se vor recruta marii juriști canonici de mai târziu. Guvernatorii îi desemnau pe șefii militari din respectivele provincii. Organizarea bizantină în teme a fost păstrată în Siria: o circumscripție constituia o unitate atât militară, cât și financiară. Administrația a început să se arabizeze abia în timpul domniei lui 'Abd al-Malik. În 695 au fost bătute primele monede arabe de aur, dinarul și de argint, dirhemul, ceea ce a antrenat un conflict cu Bizanțul, care le-a refuzat ca mijloace de schimb.

Distribuirea sub formă de qati'a a domeniilor abandonate de foștii proprietari (mawat, adică pământuri 'moarte'), inaugurată de califul 'Uthman, a continuat sub califii umayyazi, care i-au înzestrat în primul rând pe apropiații lor. Aceste concesionări comportau obligația de a cultiva pământul un număr determinat de ani, strângerea impozitelor și transferarea lor agenților fiscali ai statului. Deținătorii de qati'a, toți musulmanii și arabii care cumpăraseră pământ de la nemusulmani nu plăteau decât dijma. Treptat, numărul acestor qati'a a crescut considerabil și ele s-au transformat în proprietate privată vandabilă. Astfel s-au încheiat marile domenii. Evoluția proprietății arabo-musulmane a diminuat progresiv venitul din impozitul funciar, sursă esențială, alături de capitație, pentru vistieria statului.

O largă mișcare de conversiune era firesc să se producă. Deși noii convertiți (mawali) beneficiau teoretic de aceleași drepturi ca și vechii musulmani, în practică ei erau constrânși de agenții fiscali umayyazi să plătească alături de taxele legate de statutul de musulmani și dări specifice

nemusulmanilor. Califul ‘Umar II (717-720) a promulgat, într-un moment de criză economică, o reformă a finanțelor și a regimului proprietății funciare. Mawali urmau să plătească ca și vechii musulmani numai dijma; impozitul funciar (kharadj) nu mai era atașat individului, ci pământului, indiferent de religia posesorului. Concomitent a sporit apăsarea fiscală a ‘protejaților’ (zimmi). În vremea califului Hișam (724-743) a fost organizat sistemul financiar care a rămas formula de bază a jurisdicției islamice în materie: kharadjul a fost legat de pământ, nu de proprietar; terenul, de pe care se percepea numai dijma, nu putea fi mărit; zimmi plăteau djizya, musulmanii impozitele coranice. Sistemul era completat printr-un recensământ al tuturor pământurilor agricole din imperiu.

Supremația arabă în interiorul statului s-a manifestat plenar până sub ‘Umar II. Cuceritorii musulmani, încă exclusiv arabi au constituit o clasă privilegiată sub multiple aspecte: ei beneficiau de un regim fiscal preferențial, erau singurii care puteau intra în armată și deci puteau primi solde, pensii, parte din prada de război etc. Mawali au întâmpinat serioase dificultăți în asimilarea lor cu coreligionarii originari. Deși ‘Umar II a încercat să le satisfacă doleanțele, reformele sale, prost aplicate, nu au reușit să elimine discrepanța. Conex acestor măsuri ce tindeau să omogenizeze statutul musulmanilor, același calif a intensificat exploatarea fiscală a zimmiilor. Situația nemusulmanilor s-a deteriorat și prin progresiva arabizare a administrației, care a început să se dispenseze de serviciile alogenilor.

Tipul de administrare a imperiului presupunea dezvoltarea centrelor urbane, care au fost împodobite cu impozante monumente arhitectonice, din păcate ulterior distruse sau fatal "recondiționate". Contactul cu alte civilizații a lăsat urme încă puțin adânci: el nu a deplasat, de exemplu, atașamentul arabilor față de valorile culturale tradiționale, deși discrete semne ale modificărilor de gust se lăsau întrevăzute.

Fără să renege bazele statului teocratic al Profetului, Mu‘awiya și urmașii săi imediați s-au manifestat într-un organism preponderent secular, stăpânit de aristocrația arabă, în cadrul căreia clanul umayyazilor s-a erijat în conducător absolut, din ce în ce mai contestat însă. În tentativa de a găsi o bază socială mai solidă în masa privilegiată și nediferențiată a musulmanilor, reformele califilor Umar II și Hișam sugerau soluția viitorului. Ultimii Umayyazi, prea uzați, nu au mai avut nici credibilitatea, nici vigoarea introducerii efective a noii formule. Era nevoie și de oameni noi: în anul 750, ‘Abbasizii i-au înlocuit pe Umayyazi.

3. Imperiul musulman al 'Abbasizilor

'Abbasizii, descendenți ai lui 'Abbas, unchi al Profetului au cucerit teren mai întâi în Khorasan, unde fuseseră exilați împreună cu un număr apreciabil de și'iti. Revolta, izbucnită fățiș în 747, s-a propagat rapid și în Iran. Abu l-'Abbas as-Saffah a fost proclamat de susținătorii săi calif în 749. Ultimul Umayyad, Marwan II (745-750) a fost înfrânt în 750 în bătălia de la Marele Zab. Întreaga familie umayyadă a căzut victimă masacrului, cu excepția lui 'Abd ar-Rahman ibn Mu'awiya, care, refugiat în Spania, a dat o continuare de mai mică anvergură, dar poate mai strălucită dinastiei extirpate din Orient.

Cu venirea 'Abbasizilor, istoria califatului a cunoscut un punct de cotitură: islamul arab a cedat locul islamului multinațional. Dorința de schimbare s-a manifestat de la început: capitala imperiului a fost transferată de la Damasc la Bagdad. Califii erau în primul rând conducătorii religioși (imam), care au abandonat treptat gestiunea puterii seculare vizirilor și căpeteniilor militare. Acest proces a făcut ca după un secol de la instaurarea dinastiei, suveranii 'abbasizi să nu mai conducă personal treburile statului și să-i inspire linia politică, funcții preluate succesiv de viziri iranieni, apoi de mercenari turci. Turcii selgiucizi i-au plasat pe califi la mijlocul veacului al XI-lea sub autoritatea lor, astfel încât sfârșitul definitiv al dinastiei, întâmplat în 1258, odată cu luarea Bagdadului de către mongoli, fusese precedat de sfârșituri progresive.

Domnia lui Abu l-'Abbas (750-754) a fost consacrată eradicării rămășițelor umayyade și instalării în posturile cheie a membrilor familiei califului. Urmașul său, Abu Ga'far al-Mansur (754-775) a fost pătruns de sensul înalt al funcției sale. Orice rezistență sau contestație a suveranității sale absolute a fost zdrobită fără ezitare: revoltele și'ite din anii 755 și 762-763, precum și ofensiva kharidjită în Ifriqiya în 770-771 au avut această soartă. Meritul său principal constă în buna organizare a administrației, pentru care a utilizat concursul competent al vizirilor din familia iraniană a Barmekizilor. Fiul său, al-Mahdi (775-785) a rămas în istorie prin combaterea cu succes în timpul domniei sale a unei maladii ce avea să devină cronică: sectele heterodoxe (zindiq 'cei care lovesc credința revelată'). După scurta domnie a lui al-Hadi (785-786), a urmat Harun ar-Rașid (786-809), cea mai cunoscută figură de suveran 'abbasid. Deși intrat în legendă prin *O mie și una de nopți* și foarte cunoscut în Europa datorită relațiilor sale cu împărăteasa bizantină Irina și cu Carol cel Mare, reputația sa nu a avut un temelie real. Începutul dezmembrării imperiului a avut loc în

vremea sa: acordând provinciei Ifriqiya, aflată sub guvernatori aghlabiți, o autonomie vecină cu independență (799), teritoriile aflate la vest de această regiune (Magrebul și Spania) au scăpat definitiv controlului 'abbasid. Imperiul a continuat să se întindă totuși din Egipt până în Transoxiana. Posteritatea îi reproșează și debarasarea violentă de Barmekizi.

Sucesiunea urmașului său nu a fost netedă: al-Ma'mun a devenit calif (813-833) după victoria obținută într-un război fratricid. Califatul său a marcat apogeul civilizației 'abbaside. În dorința de a pune capăt opoziției dintre 'abbasizi și 'alizi, noul calif l-a desemnat ca urmaș pe 'Ali ar-Radi, imam al 'alizilor. Moartea succesorului desemnat a antrenat eșecul tentativei de reconciliere cu și'ii.

Sub al Ma'mun, Bagdadul a devenit o metropolă culturală. Califul, dotat cu o mare curiozitate științifică, se interesa personal de operele antichității grecești și a sprijinit traducerea lor în arabă. Strălucirea culturală a Bagdadului nu a stăvilit, firește, mișcările centrifuge: agitațiile din Egipt, răscoala din Azerbaigean și declarația de independență a Khorasanului anunțau dislocări ireversibile.

Succesorul lui al Ma'mun, al-Mu'tasim (833-847) a introdus două inovații care au modificat structura califatului 'abbasid. Califul, neîncrezător în suita compusă din arabi și persani, și-a alcătuit o gardă personală din berberi, slavi și, mai ales, turci. Garda a jucat un rol tot mai important în politica califului, reușind până la urmă să preia întreaga putere. Celălalt fapt este abandonarea Bagdadului și mutarea curții la Samarra, ceea ce i-a făcut pe suverani să devină dependenți exclusiv de garda lor personală. Astfel, al-Mutawakkil (847-861) a fost desemnat calif cu ajutorul a doi comandanți turci, fiind apoi ucis tot de soldați turci. Al-Mutawakkil a fost ultimul calif 'abbasid care a guvernat efectiv. După el a început dezintegrarea totală a statului: în Egipt a luat naștere califatul fatimid, în timp ce în celelalte teritorii 'abbaside predominanța selgiucidă făcea pași hotărâtori.

Expansiunea economică și perfecționarea aparatului de guvernământ și administrativ, într-un cuvânt buna asamblare și funcționare a structurilor imperiului au constituit premiza realizărilor culturale ale acestui "secol de aur".

În fruntea statului se afla califul, de cu totul altă factură decât precursorii săi din epoca umayyadă. Suveranul umayyad, deși șef al întregii comunități musulmane, fusese în primul rând un "rege" arab, a cărui forță se rezema pe armata alcătuită din conaționali. Califul 'abbasid, aparținând familiei Profetului, a subliniat, în contrast voit cu "uzurpatorii" umayyazi, calitatea sa de imam, deci de conducător religios: sub influență iraniană, titulatura îl înfățișează ca "reprezentant al lui Allah pe pământ". Statutul său excepțional îi dicta un comportament adecvat: retras în fastul palatului său,

persoana sa umană se estompa în strălucirea ceremonialului hieratizat în manieră persană. În chip compensativ, magnificiența sa de suveran absolut, dezlegată de vicisitudini seculare, câștiga în transcendență, câtă vreme suveranul umayyad nu a fost niciodată pentru supușii săi altceva decât o căpetenie în carne și oase. Desigur, imaginea de mai sus a califului 'abbasid nu este decât o sinteză a unor tendințe materializate mai cu seamă în perioada declinului. Mari califi, precum Mansur și al-Ma'mun au guvernat activ. Autodesărcinarea califului a presupus transferul funcției administrative asupra altui personaj: vizirul.

Structura esențială a administrației 'abbaside a fost preluată de la Umayyazi. În fruntea ierarhiei se afla vizirul, în principiu cu desăvârșire dependent de autoritatea califului; treptat însă, puterea lui a devenit ereditară: ca o adevărată dinastie de viziri se înșiruie până în vremea lui Harun ar-Rașid capabilii iranieni din familia Barmekizilor. Veritabile departamente aflate la Bagdad coordonau și controlau activitatea administrativă pe tot cuprinsul califatului. O rețea poștală perfecționată permitea legătura rapidă cu cele mai îndepărtate provincii. Cu toată centralizarea birocratică excesivă, care suscita rezistențe locale, administrația abbasidă s-a remarcat printr-o stabilitate și funcționalitate exemplare.

Spre deosebire de epoca umayyadă, armata nu a mai fost o oaste de cuceritori, ci un instrument destinat să asigure aplicarea politicii în interiorul imperiului și să îi apere fruntariile. Recrutările s-au făcut la început preponderent dintre arabii și iranienii din Khorasan, dar, din secolul al XI-lea, s-a apelat din ce în ce mai masiv la mercenari turci din Asia Centrală, fapt care a precipitat declinul aristocrației militare tradiționale.

Evoluția economică în timpul 'Abbasizilor a fost marcată de câteva fenomene semnificative: înmulțirea și extinderea marilor domenii, urmată de înrăutățirea condiției materiale și sociale a țăranilor, dezvoltarea orașelor și a comerțului intern și interstatal.

'Abbasizii au moștenit de la Umayyazi o viguroasă proprietate țărănească, care a persistat în primul veac după 750, dar apoi a avut loc o concentrare tot mai accentuată a proprietății funciare în detrimentul posesiunilor mici, proces însoțit de aservirea progresivă a țăranimii și de înrăutățirea condiției sale materiale. Sărăciți și îndatorați proprietarilor, țăranii s-au așezat împreună cu pământurile lor sub protecția stăpânilor, de la care au primit loturi de teren cu obligația de a achita o rentă din producția realizată. O soartă și mai tristă au avut-o sclavii negri, utilizați ca mână de lucru mai ales pe plantațiile din Irakul inferior. Răscoala lor de mari proporții din a doua jumătate a secolului al IX-lea, la care au participat și țăranii, a zguduit imperiul. Cu începutul veacului următor, viața rurală a

cunoscut o adâncă transformare prin introducerea și generalizarea concesiunii de terenuri agrare soldaților în schimbul serviciului militar (iqta').

Mizeria țăranilor a generat un aflux neconținut de populație rurală spre oraș și a mărit, în consecință, considerabil numărul locuitorilor urbani. Aceste mase nu s-au integrat însă decât limitat în activitatea economică citadină și au îngroșat rândurile sărăcimii aflate în stare de șomaj.

Asupra organizării producției meșteșugărești informațiile sunt prea vagi pentru a evalua ponderea breslelor în viața economică a califatului. Statul își aroga monopolul asupra principalelor branșe meșteșugărești, cum ar fi țesătoriile de mătase. Izbește o disproporție: importanța economică redusă a orașului în ciuda numărului mare al locuitorilor. Autoritățile se interesau îndeaproape de aprovizionarea centrelor urbane, instituind un control riguros asupra desfacerii mărfurilor, asupra prețurilor etc., control efectuat de un funcționar înzestrat special cu asemenea atribuții (muhtasib). Stimulul exercitat de aceste solicitante de cereale a determinat interesul stăpânilor de pământ pentru o producție sporită de grâne, ale cărei condiții de realizare au constat în extinderea marelui domeniu și în agravarea regimului de obligații ale țăranului.

Avântul vieții economice nu se explică fără a avea în vedere un factor de primă importanță: comerțul. Dispariția imperiului sasanid și slăbirea celui bizantin au creat, în timpul Umayyazilor, premisele expansiunii comerciale din vremea 'Abbasizilor. Mutarea capitalei de la Damasc la Bagdad a avut, pe lângă alte rațiuni, și o evidentă finalitate economică: poziția sa geografică îi permitea să îndeplinească funcția de placă turnantă a marelui comerț internațional. Așezat pe calea care lega Mediterana de Oceanul Indian, Bagdadul a devenit centrul colector și redistribuitor al mărfurilor provenite din țările bazinului mediteranean pe de o parte, din India, Ceylon și China pe de alta. În Irak se întretăiau drumurile care veneau din Iran și Asia Centrală, din Bizanț prin Armenia sau din Egipt și Siria.

Stabilitatea sistemului financiar musulman precum și sănătoasa monedă arabă au servit admirabil cauza comerțului musulman. Tranzacțiile au cunoscut pe lângă bani și alte modalități de plată: scrisoarea de schimb, cecul, operațiunile bancare – tehnici financiare care au devansat cu mult Europa medievală.

În pofida acestui avans incontestabil al Orientului musulman, dezagregarea și sfârșitul califatului 'abbasid erau aproape.

La extremitatea de vest a zonei de expansiune arabă se afirma cu vigoare emiratul de Cordoba, ale cărei baze la pusese în 756 'Abd ar-Rahman, unicul supraviețuitor al dinastiei umayyade. Întemeiat pe o

prosperă viață economică al cărei simptom caracteristic a fost înfloritoarea viață urbană în așezări cu origini în epoca vizigotă, ca Sevilla, Cordoba, Valencia, Granada, Toledo, emiratul a dezvoltat o remarcabilă civilizație. Apogeul afirmării sale a fost atins în timpul lui ‘Abd ar-Rahman III (912-961), în timpul căruia emiratul a devenit califat (929). Califul a desfășurat o consecventă politică de consolidare a autorității centrale, reprimind dur orice veleitate de emancipare a nobilimii. Prin construirea unei flote importante, el și-a dat instrumentul de dominare a bazinului occidental al Mediteranei. Moartea lui a lăsat câmp liber de manifestare conflictului dintre aristocrația integrată aparatului birocratic și cea provincială. În timp ce califii au devenit tot mai mult prizonieri ai propriei lor gărzi alcătuite din mameluci, califatul a căzut pradă forțelor centrifuge încheindu-și existența în 1031. Succesiunea lui este preluată de emirate mărunte ale căror curți s-au aflat la Sevilla, Granada, Malaga, Barcelona etc., adică în centre economice pe care s-a sprijinit puțina putere a dinaștilor locali.

Statul arab spaniol a dezvoltat o strălucită cultură, sinteză a contribuțiilor musulmane și a celor autohtone. Între principalele ei monumente sunt de amintit construcțiile din Cordoba (în special moscheea) și din Toledo (Poarta soarelui). La Cordoba s-a înființat, sub egida califului Hakam II (961-976), una dintre cele mai mari biblioteci ale lumii medievale. În centrele culturale ale califului s-a desfășurat o amplă activitate de traducere a operelor antichității greco-romane, ceea ce a permis pătrunderea, prin acest intermediar arab, a operelor lui Platon și Aristotel în cercurile savante ale Europei medievale.

La scurt timp după întemeierea emiratului de Cordoba, în Africa de Nord s-au constituit emiratele din Maroco (788), Alger și Tunisia, acesta din urmă condus de dinastia Aghlabiților, fondată de Ibrahim ibn Aghlab, care primise această regiune ca feud ereditar de la Harun ar-Rașid. Emirii aghlabiți au desfășurat o intensă piraterie în apele Mediteranei, iar în 827 au început cucerirea Siciliei, încheiată abia după câteva decenii. Fiscalitatea excesivă practică de acești dinaști, ca și agitațiile triburilor berbere au creat o stare de instabilitate și tensiune socială care a favorizat răspândirea doctrinei ismaelite, disidență și ită influențată de neoplatonism, cu audiență deosebită în rândurile populației urbane sărace. Răsculații au pus capăt dinastiei aghlabite și au favorizat fără vrere instalarea califatului Fatimizilor în Tunisia și Alger (909-1171). Aceștia au luat în stăpânire Marocul (924), Ceuta (958), Egiptul (969).

Sub conducerea Fatimizilor, Egiptul s-a afirmat din nou ca mare putere, care a atins punctul culminant în timpul domniei lui al-Hakim (996-1021). Cairo, devenit din 973 capitala califatului fatimid, s-a numărat de acum încolo printre marile centre ale lumii arabe. După moartea lui al-

Hakim, atacurile selgiucizilor și conflictele interne au provocat declinul dinastiei, stinsă în 1171.

După o scurtă stăpânire a lui Nur ad-Din, în Egipt s-a instalat o nouă dinastie, cea a Ayyubizilor (1169-1250). Cel mai strălucit reprezentant al ei a fost neîndoielnic Salah ad-Din (Saladin). Domnia acestuia a fost marcată de luptele cu cruciații, cărora le-a smuls aproape întreaga Palestină, iar după victoria de la Hittin a cucerit Ierusalimul (1187). Conflictele dintre succesorii săi au slăbit statul fatimid, care a suportat în 1260 șocul invaziei mongole. Victoria mamelucilor asupra tătarilor la ‘Ayn Djalut a deschis epoca stăpânirii mameluca în Egipt.

În Africa de Nord s-a intensificat, de la mijlocul secolului al XI-lea, în rândul triburilor berbere, curentul de revenire la valorile tradiționale musulmane și de reluare a războiului sfânt (djihad). Aderenții acestui curent, numiți al-murabitum, termen pronunțat în Spania amoravid, au ridicat din rândul lor o dinastie, care le-a împrumutat numele și al cărei întemeietor a fost Yusuf ibn Tașfin. Sub stăpânirea dinastiei Almoravizilor (1086-1146) au intrat treptat Magrebul și Spania maură, dar ea a fost înlocuită de Almohazi. Întemeietorul dinastiei (1130-1269), Ibn Tumart a cucerit succesiv Marocul, Spania, Algeria și Tunisul. Deziluzia provocată de abandonarea orientării care îi adusese la cârmă pe acești puritani a avut drept consecință noi agitații sociale, care au îngustat simțitor fundamentul puterii almohade, făcând-o cu deosebire vulnerabilă față de efortul de recucerire a Peninsulei Iberice de către micile state spaniole creștine. Tendințele separatiste din interior – în Tunis din 1228 s-au întronat Hafsizii, iar din 1269 în Maroc puterea a fost preluată de Marinizi –, asociate cu loviturile Reconquistei au dus la dezagregarea treptată a statului almohad.

Evenimentul de răscruce în istoria lumii musulmane a avut însă loc în Orient: oastea mongolă a cucerit în februarie 1258 Bagdadul și a pus ireversibil capăt califatului ‘abbasid.

Bibliografie selectivă

- Anghelescu Nadia, *Introducere în islam*, București 1993.
- Eadem, *Limba și cultură în civilizația arabă*, București 1986.
- Arnaldez R., *Le Coran, guide de lecture*, Paris 1983.
- Cahen C., *L'Islam - des origines au début de l'empire ottoman*, Paris 1970.
- *Coranul*, traducere în limba română de Silvestru Octavian Isopescu, Cernăuți 1912.

- *Coranul*, traducere, prezentare, note și index de George Grigore, București 2000.
- Djait H., *La Grande Discorde. Religion et politique dans l'Islam des origines*, Paris 1989.
- Gabrieli F., *Gli arabi*, Florența 1961.
- Haarmann U. (Hrsg.), *Geschichte der arabischen Welt*, München 1991.
- Miquel A., *Islamul și civilizația sa*, I-II, București 1994.
- Molla C. F., *L'islam - c'est quoi? 150 questions et réponses*, Geneva 1989.
- Paret R., *Mohammed und der Koran*, Stuttgart 1957.
- Rodinson M., *La fascination de l'Islam*, Paris 1980.
- Schuon F., *Să înțelegem islamul. Introducere în spiritualitatea lumii musulmane*, București 1994.
- Sourdel D. și Sourdel-Thomine Janine, *Civilizația islamului clasic*, I-II, București 1975.

Galați